

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ДЕФОРМАЦІЙ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ВЗАЄМОВІДНОСИНИ В СІМ'Ї

CAUSES OF THE EMERGENCE OF PROFESSIONAL DEFORMATIONS AND THEIR EFFECTS ON FAMILY RELATIONS

У статті здійснено теоретичний аналіз наукової літератури щодо дослідження причин виникнення професійних деформацій, які спостерігаються в професійній діяльності людини, та визначено, як вони впливають на сімейну взаємодію. Через аналіз такого феномену, як «деформація» було визначено її різновиди і більш детально розглянуто саме професійну деформацію фахівця. Під професійною деформацією вчені пропонують розглядати не тільки певний вид емоційно-когнітивного спотворення, який виникає під впливом професійної діяльності, але й зміну властивостей особи, що виникає впродовж тривалої професійної діяльності. Виявлено, що сім'я і професійна діяльність її членів тісно взаємопов'язані та взаємодоповнюють одна одну. Сім'я як соціальний інститут виконує безліч функцій і все, що в ній відбувається, певним чином відображається на усіх сферах життєдіяльності її членів.

На основі результатів наукових досліджень встановлено, що дуже часто люди переносять свої проблеми із сім'ї в професійну діяльність і навпаки, що спричиняє виникнення цілої низки проблем, які негативно відображаються на психічному світі особистості.

Авторами дослідження визначено наукові підходи вчених до класифікації причин виникнення професійних деформацій фахівців та визначено, як вони впливають на функціонування сім'ї, взаємовідносини в ній. Найчастіше вченими визначено такі причини, як: небажання працювати в обраній людиною сфері; професійна втома; вікові зміни; неусвідомлення мети своєї професійної діяльності; надмірне професійне навантаження; монотонність і одноманітність у виконанні професійних завдань; завищена тривожність; низька самодисципліна; складні взаємовідносини і психологічний клімат у колективі; недостатні умови для самовираження, саморозвитку; кризи професійного розвитку; сімейні проблеми тощо. Також дуже часто професійні деформації можуть бути пов'язані з когнітивною сферою особистості, що й спричинює виникнення віктимної поведінки фахівця.

Встановлено, що коли фахівець переносить усі проблеми в родину/сім'ю, в ній також виникають конфліктні ситуації, які відображаються на її функціонуванні, взаємовідносинах тощо.

Ключові слова: особистість, професійна діяльність, деформація, професійна деформація, сім'я, професійні кризи, професійне вигорання, сімейні взаємовідносини.

The article carries out a theoretical analysis of scientific literature on the study of the causes of professional deformations observed in a person's professional activity and determines how they affect family interaction. Through the analysis of such a phenomenon as "deformation", its varieties were determined and the professional deformation of the specialist was examined in more detail. Under professional deformation, scientists propose to consider not only a certain type of emotional and cognitive distortion that occurs under the influence of professional activity, but also a change in the properties of a person that occurs during long-term professional activity.

It was found that the family and the professional activities of its members are closely interconnected and complement each other. The family as a social institution performs many functions and everything that happens in it is reflected in all spheres of life of its members in a certain way.

Based on the results of scientific research, it has been established that very often people transfer their problems from family to professional activities and vice versa, which causes the emergence of a whole series of problems that have a negative impact on the mental world of the individual.

The authors of the study determined the scientific approaches of scientists to the classification of the causes of professional deformations of specialists and determined how they affect the functioning of the family, relationships within it. Most often, scientists have identified such reasons as: not wanting to work in a person's chosen field; professional fatigue; age changes; not realizing the purpose of one's professional activity; excessive professional workload; monotony and uniformity in the performance of professional tasks; excessive anxiety; low self-discipline; complex relationships and psychological climate in the team; insufficient conditions for self-expression, self-development; crises of professional development; family problems, etc. Also, very often, professional deformations can be related to the cognitive sphere of the individual, which causes the emergence of victim behavior of the specialist.

It has been established that when a specialist transfers all problems to the family/family, conflict situations also arise in it, which are reflected in its functioning, relationships, etc.

Key words: personality, professional activity, deformation, professional deformation, family, professional crisis, professional burnout, family relationships.

УДК 159.9:331

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.70.27>

Купчишина В.Ч.

к.пед.н., доцент,
старший викладач кафедри
психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної
прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Грубі Т.В.

к.соц.н., доцент, доцент кафедри
психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної
прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Огляд й аналіз наукової літератури дозволили нам констатувати, що вперше цей феномен було застосовано у 20–30 рр. ХХІ ст. в природничих науках як показник природного або ж штучного відхилення від норми. Пред-

ставниками різних наукових сфер було виокремлено такі види деформації: фізичну (соматичну), фізіологічну, психічну та особистісну. Дослідники зазначають, що ці різновиди деформацій можна спостерігати на більш свідомих етапах розвитку

особистості, які відповідним чином відображаються й на всій життєдіяльності людини (сім'ї та професії в тому числі).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання щодо визначення змісту поняття «деформація», наукові підходи щодо її класифікації висвітлено в дослідженнях як вітчизняних (С. Безсонова, С. Берізки, В. Боснюка, Н. Онищенко, Ж. Павлової, Я. Разози, І. Шупти та ін.), так і зарубіжних учених (Е. Aronsom, V. Dierendonck, S. Lackson, C. Mashach, A. Pines, H. Sixma, W. Schaufeli, A. Shirom тощо). За різними ознаками вчені виокремлюють статусні, рольові, проєктні, професійні, навчально-професійні, власне особистісні та інші види деформації особистості.

Щодо змісту поняття «професійна деформація», то відповідно до наукових підходів зі змісту наукової літератури було встановлено неоднозначність трактування зазначеного нами феномену. Деякі вчені професійну деформацію особистості визначають як наслідок синдрому «емоційного вигорання» фахівця, який супроводжується зниженням активності, захисною реакцією організму. Більшість науковців (І. Астремська, М. Білова, О. Бондар, О. Куцй та ін.) констатують, що це поняття визначається як процес, симптоматичними ознаками якого є: виснаження організму, байдужість, відстороненість, низька вмотивованість людини до виконання професійних дій, апатія та втрата відчуття задоволення від виконаних професійних завдань.

Отже, з упевненістю можна стверджувати, що питання деформації має пряме відношення до стану людини і всіх сфер її життєдіяльності. У психологічній науці деформація особистості трактується як певні зміни, які порушують цілісність структури людини, що своєю чергою спричиняє зниження ступеня її активності, професійного та ефективного її функціонування. Одна з її форм (природна) розкриває й особливості професійної деформації особистості.

Щодо сім'ї аналіз стану сучасних сімей вказує на цілу низку проблем, які пов'язані з індивідуальними особливостями членів сім'ї, внутрішньосімейним спілкуванням. Дослідники визначають значущість родини для розвитку особистості. Ми поділяємо погляди науковців, що сім'я є місцем та умовою соціалізації особистості, реалізації нею власного досвіду, знань. Саме в сім'ї відбувається наступність поколінь «і, як наслідок, гармонійне існування й розвиток людської спільноти» [8, с. 20].

Проблемні питання щодо функціонування сім'ї неодноразово було розглянуто в наукових працях сучасних дослідників (А. Бодалев, Л. Божович, І. Дубровіна, М. Зам'ятіна, М. Лісін, Є. Потапчук, А. Співаковський та ін.).

Дуже часто ми спостерігаємо, що проблеми на роботі працівник «переносить» у сім'ю, тому й тема дослідження є актуальною і важливою.

Метою статті є аналіз наукових підходів щодо причин виникнення професійних деформацій

фахівця та визначення їх впливу на функціонування сім'ї, взаємовідносини в ній.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначають дослідники психології сім'ї, на фізіологічний і психологічний стан людини суттєво й негативно мають вплив такі сімейні переживання, як: глобальна сімейна незадоволеність (йдеться про матеріальне забезпечення, взаємовідносини в сім'ї, характер спілкування, очікування партнерів щодо один одного), сімейні конфлікти; різноманітні страхи за власне життя та життя своїх рідних, економічна ситуація в суспільстві, воєнні дії тощо. У контексті цього М. Марценюк наголошує, що особливу увагу слід приділяти психологічному, тобто ментальному здоров'ю сім'ї. Учений зазначає, що психологічне здоров'я сім'ї є інтегральною характеристикою, яка виступає показником соціально-психологічної активності її членів у внутрішньосімейній взаємодії, в соціальному середовищі та професійній сфері їх діяльності [8, с. 21–26]. Кожен член сім'ї (маємо на увазі її повнолітніх членів) для забезпечення родини вибирає ту чи іншу професійну діяльність. Поряд із розвитком як фахівця, особистості людина може відчувати й негативні моменти, які у психології відносять до професійних деформацій фахівців.

Професійна деформація (з лат. *deformatio* – спотворення) – це вид емоційно-когнітивного спотворення, що виникає під впливом професійної діяльності. Група вчених (І. Рогач, Л. Качала, Р. Погоріляк, К. Чопей та ін.) під професійною деформацією пропонують розуміти зміну властивостей людини (характеру, поведінки, стилю спілкування, стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій), які є наслідком тривалої професійної діяльності [14, с. 16]. Дослідники (М. Білова, К. Дорошенко, Г. Коваль, О. Куцй) зазначають, що вона проявляється в професійних обов'язках та інтересах, у повсякденних звичках і поведінці, спілкуванні з близькими й реакціях на те, що відбувається [2, с. 114–118; 7, с. 82].

Аналіз результатів наукових досліджень особистості та її професійної діяльності засвідчує, що питання та проблематика професійної деформації фахівця становить значний інтерес у представників наукової спільноти як у теоретичному, так і прикладному планах. Труднощі щодо визначення сутності поняття «професійна деформація» вчені (І. Астремська, Я. Мацегора та ін.) пояснюють складною структурою та великою кількістю форм проявів деформацій у процесі професійної діяльності людини [1, с. 101; 9, с. 249–250].

Про актуальність вибраної нами теми дослідження свідчить значна кількість наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників (Ж. Вірна, В. Журавльов, Е. Зеєр, З. Кісіль, В. Кириленко, О. Коваленко, Т. Левицька, Є. Потапчук, В. Perlman, М. Томчук, Л. Шиканов, Е. Hartman та ін.). У своїх наукових розвідках учені зауважують, що професійна деформація тісно пов'язана з особистісною. Підтвердженням цього є результати

наукових розвідок А. Большакової, І. Віденєєва та ін. [3, с. 26–31; 4, с. 105–106].

Особливу увагу в дослідженнях науковці приділяють причинам і наслідкам професійної деформації для особистості. Аналіз наукових праць свідчить, що дослідники по-різному підходять до їх визначення та класифікації. Розглянемо більш детальніше результати їх досліджень. Так, групою психологів (О. Бондар, О. Вельдбрехт, О. Самкова та ін.) визначено цілу низку обставин, які сприяють виникненню професійних деформацій у представників соціономічної сфери. До таких причин ними було віднесено: небажання людини працювати в цій сфері діяльності (одні люди не бачать себе в цій професії із самого початку, а інші – усвідомлюють це з часом); професійна втома (яка, як сніжний ком, збільшується з терміном перебування в професії); вікові зміни (в молодості виконання професійних завдань приносило задоволення, а з часом їх виконання набуло автоматизму); неусвідомлення мети своєї діяльності; монотонність і одноманітність у виконанні професійних завдань; перевантаження професійними задачами та висока самовпевненість фахівця; завищена тривожність, надмірна роздратованість, втома, постійний стрес; низька дисциплінованість, недотримання професійних норм і правил; самопожертва та невизнання заслуг колективом; складний морально-психологічний клімат, наявність конфліктів у колективі, напруга; недостатні умови для самовираження, саморозвитку, навчання, підвищення свого фаху, професійного зростання тощо [15, с. 158].

Відмінності в класифікації спостерігаємо в наукових поглядах іншої групи дослідників (А. Кітов, А. Маркова, С. Лічман, Г. Суходольський, Ю. Чемодурова та ін.). Так, О. Куций та А. Маркова, характеризуючи причини, які стоять на заваді професійного розвитку людини, говорять не тільки про вікові зміни (які певним чином можуть впливати на фахівця), професійні деформації, професійну втому, монотонність професійних завдань, тривалу психічну напругу, що спричинена умовами праці, але й про кризи професійного розвитку, сімейні труднощі, які також спричиняють виникнення цілої низки проблем, що негативно відображаються на емоційному стані фахівців [7, с. 84].

Л. Мульована зауважує, що причинами виникнення професійних деформацій фахівця можуть бути також і соціально-економічні трансформації в суспільстві, а саме: невизначеність/невпевненість у гарантованому робочому місці через терміни контракту – це спричинює зміну ставлення до фаху; загострення конкуренції за престижну роботу/посаду; зростання рівня емоційної напруги, хвилювання, тривожності, виникнення стресу, різноманітних психосоматичних та психовегетативних порушень тощо. У своєму дослідженні дослідниця наводить приклади професійних деструкцій фахівців (синдром «емпатійної стомленості», синдром «вседозволеності», синдром «асоціальної перцепції») [10, с. 152–153].

Ю. Чемодуровою виокремлено дещо інші причини професійних деформацій фахівців, а саме: природне намагання людини до зняття/зменшення напруги психологічного навантаження; постійна експлуатація професійно необхідних якостей особистості, що зумовлені комунікацією з людьми; соціально-психологічні зміни через індивідуальні властивості людини. Вчені відмічають, – зазначає дослідниця, – що психологічним механізмом професійної деформації фахівця можуть виступати негативні зміни психологічного досвіду людини під впливом професійної діяльності. Психологічний досвід – це інформаційний блок і модель певних адаптаційно-компенсаторних можливостей психіки людини. Ю. Чемодурова акцентує увагу на наслідках професійної деформації для психічного здоров'я фахівця, а саме: провокування розвитку різноманітних захворювань, зниження задоволення від виконання професійних завдань тощо [16, с. 4–5].

Аналіз наукової літератури, проведений О. Куций, свідчить, що найпоширенішими причинами професійної деформації фахівців є специфіка найближчого оточення, специфіка професійної діяльності фахівця, більш вузька спеціалізація його та стереотипи [7, с. 83].

Також ученими-психологами відзначено такі основні тенденції розвитку професійних деструкцій, як: відставання й зниження темпу професійного розвитку порівняно з віковими та соціальними нормами; несформованість професійної діяльності (фахівець ніби «застрягає» у своєму розвитку); дезінтеграція професійного розвитку, розпад професійної свідомості, що стає причиною виникнення нереалістичних цілей, помилкових очікувань від праці; професійні конфлікти тощо; занижена професійна мобільність, невміння пристосовуватись до нових умов праці та дезадаптація; неузгодженість окремих ланок професійного розвитку; згортання раніше існуючих професійних даних, зниження рівня професійних здібностей та послаблення професійного мислення; спотворення професійного розвитку, виникнення раніше відсутніх негативних якостей, відхилення від соціальних та індивідуальних норм професійного розвитку, що змінюють профіль особистості; виникнення різного роду деформацій (емоційне виснаження і вигорання, ущербна професійна позиція тощо); зниження рівня професійного розвитку через виникнення чи розвиток професійних захворювань або ж втрати працездатності [13].

Натепер у більшості організацій є психолог (група психологів) – фахівець, який слідкує за соціально-психологічним кліматом в організації, фізичним і психічним станом працівників, наявністю конфліктів та передумов до їх виникнення тощо. У наукових працях дослідники зазначають, що дуже часто практичний психолог виступає «емоційним донором» для клієнта/ів. Причиною є той факт, що клієнти перебувають у негативних психічних станах, і їх відчуття страху, роздратування,

розчарування, відчаю, апатії, депресії, тривоги, самотності, безнадійності відповідним чином відображається на стані фахівця-психолога. Дослідники звертають увагу на той факт, щодуже часто ці стани, які виникають на роботі, працівник переносить у сім'ю. Надалі це може слугувати причиною виникнення проблем у взаємовідносинах між членами сім'ї (йдеться не тільки про спілкування між подружжям, але й між батьками і дітьми, батьками та іншими членами родини, які проживають на одній території).

Однією з форм прояву професійної деформації науковцями (В. Кирилишен, Л. Мульована, І. Рогач, К. Чопей та ін.) визначено синдром емоційного вигорання, який настає внаслідок довготривалого впливу професійних стресів різної інтенсивності [14, с. 18–19].

Із цього приводу В. Кирилишен зазначений вище феномен визначає як специфічний вид професійної деформації, який пов'язаний, у силу професійних обов'язків, зі спілкуванням з іншими людьми, а саме поняття *burnout* – «емоційне вигорання» по-різному перекладається в науковій джерельній базі («емоційне вигорання», «професійне вигорання»). Дослідник розкриває симптоматику синдрому емоційного вигорання: байдужість, емоційне виснаження, знесилення (фахівець не має сил щодо якісного виконання професійних завдань і обов'язків, як це було раніше), дегуманізація (негативне відношення як до колег, так і клієнтів), негативне самосприйняття в професійному плані [5].

М. Кононова наголошує, що слід приділяти більше уваги професійним функціям майбутнього фахівця соціономічного типу, адже його професійна діяльність, відповідно до професійних вимог, передбачає особистісно-професійний розвиток, що тісно пов'язано з поняттям «психічне вигорання». Дослідниця зауважує, що синдром «вигорання» внесено до Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-10). У науковий лексикон цей термін було введено в 1977 році на конференції американської психологічної асоціації (АРА). Натепер, як констатує М. Кононова, цей феномен широко застосовується в різних галузях. Основними його ознаками, які визначено в наукових статтях великою кількістю вчених (С. Джексона, К. Маслач, М. Маттінглі, П. Пайнса, П. Патріка, С. Шабіна, Х. Фрейденбергера та ін.), є: виснаження, спустошення через надмірні вимоги до енергетичних ресурсів; втрата інтересу через фізичне й емоційне виснаження; хвороблива деструктивна реакція на стрес; загальна відчуженість; негативні установки, зниження самооцінки внаслідок тривалого стресу; емоційне виснаження, бездушні установки по відношенню до інших; зниження продуктивності, деперсоналізація тощо [6, с. 116].

Емоційне вигорання як чинник професійної деформації аналізували О. Бовдир, В. Василюк, О. Вельдбрехт, Р. Павелків, О. Самкова, Х. Юнкін. Дослідники зазначають, що в психологічній науці поняття «емоційне вигорання» розглядається нау-

ковою спільнотою у трьох напрямках: як вияв синдрому хронічної втоми, стану фізичного, емоційного, психічного виснаження внаслідок тривалого перебування в складних комунікаційних ситуаціях; як «двовірсна модель: емоційного виснаження і деперсоналізації»; як трикомпонентна система (емоційне виснаження + деперсоналізація + редукція особистісних прагнень [16, с. 156].

В. Петровичем було схарактеризовано внутрішні/особистісні чинники вигорання – це «сензитивність; інтровертність; високий рівень емоційної лабільності та емпатії; перфекціонізм (прагнення досконалості); високий рівень домагань; схильність до постанови нереалістичних цілей; низька фрустраційна толерантність; високий контроль, особливо в разі вольового придушення негативних емоцій; низька самооцінка, високий рівень тривожності та схильності до депресивних реакцій; риси залежності (значна потреба в зовнішній підтримці та схваленні; ризик розвитку залежності від ПАР, трудового гніту)» [11, с. 132]. Науковець зазначає, що серед учених не існує єдиного погляду на зміст і структуру синдрому «професійного вигорання», «але досить детально процес розвитку вигорання пояснює модель, яку було запропоновано англійським науковцем М. Бурішем». В. Бойком було не тільки розроблено власну класифікацію симптомів зазначеного феномену, які супроводжують різні фази професійного вигорання фахівця, але й запропоновано «Методику діагностики рівня емоційного вигорання» [11, с. 130–136].

Ми поділяємо погляди групи психологів (Ю. Александрова, Е. Зеєра, О. Куций, В. Медведєва та ін.), що найчастіше причинами виникнення професійної деформації виступають: специфіка найближчого оточення фахівця, специфічність діяльності, більш вузька спеціалізація та стереотипи.

З аналізу наукових поглядів на проблему професійної деформації фахівця нами було визначено, що особистісна деформація може надалі трансформуватися і в професійну, і за межі професійної діяльності людини. Відносини в сім'ї також можуть бути одним із факторів загострення проблем на роботі, які спричиняють виникнення професійних деформацій фахівця.

Отже, всі фактори, які пов'язані з виникненням професійної деформації фахівця, можна умовно поділити на три групи: ті, які зумовлені специфікою професійної діяльності; ті, що зумовлені особистісними рисами особи; фактори соціально-психологічного характеру [12, с. 7–8].

Вчені наголошують, що індивідуальні особливості людини та вплив різноманітних зовнішніх чинників на її психічний світ (події в суспільстві, найближчому оточенні, професійна діяльність, сім'я тощо) суттєво впливають на життєдіяльність особи. Найближчими, хто відчуває цей вплив, є члени сім'ї. Взаємовідносини в родині можуть як сприяти позитивній динаміці професійної діяльності, так і слугувати причинами професійних нега-

раздів. Важливим є вміння людини розмежовувати робочі моменти та особисте життя. На нашу думку, цінним для фахівця є здатність аналізувати свої дії, визнавати проблеми, вміння їх проговорювати (за потреби) – усе разом це сприятиме позитивній взаємодії з навколишніми людьми, близькими, колегами тощо.

Висновки. З упевненістю можна констатувати, що професійні деформації суттєво впливають на структуру особистості через негативний вплив на її психіку. Найчастіше до причин, які стоять на перешкоді професійного розвитку фахівця, вчені відносять монотонність діяльності, професійну втому, кризу професійного розвитку, тривале психічне напруження, вікові зміни, взаємовідносини в сім'ї тощо.

Перспективами подальших досліджень є емпіричне дослідження впливу професійних деформацій фахівців на соціально-психологічний клімат сім'ї в умовах війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Астремська І.В. Детермінанти професійних деформацій та деструкцій. *Modernscientificresearches*. 2018. № 4. С. 100–106.
2. Білова М.Е., Коваль Г.Ш., Дорошенко К.Ю. Психологічний феномен професійної деформації особистості : теоретичний аспект. *Габітус*. 2022. Вип. 4. С. 114–118.
3. Большакова А.М., Віденєєв І.О. Особливості психосоматики студентів-психологів як передумова професійної діяльності. *Прикладна психологія. Професійна й організаційна психологія*. 2022. Том 34(73). № 5. С. 26–31.
4. Віденєєв І.О. Професійна деформація особистості психолога. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку : матеріали міжнародної наукової конференції (18-19 листопада, м. Харків, 2021 р.)* Харків : ХДАК, 2021. С. 105–106.
5. Кирилишен В. 11 видів професійних деформацій педагога та управлінця. *Газета «Управління освітою»*. 2018. № 7. URL: <https://osvitaua.com/2018/08/65951/> (дата звернення: 02.02.2025).
6. Кононова М.М. Упередження професійного вигорання дефектологів як передумова їх професійного розвитку. *Наукові записки. Серія : Педагогічна науки*. 2018. Вип. 173. С. 116–119.
7. Куций О.А. Домінуючі соціально-психологічні чинники професійної деформації у працівників ОВС. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 81–93.
8. Марценюк М.О. Психологія сім'ї : навч.-метод. посіб. з дисципліни для студентів денної та заочної форми навчання ступеню «Бакалавр» спеціальності 6.030103 «Практична психологія» ; укладач М.О. Марценюк. Мукачево : МДУ, 2017. 76 с.
9. Мацегора Я.В. Проблема професійних деструкцій та деформацій працівників правоохоронних органів. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 2(33). С. 247–252.
10. Мульована Л.І. Профілактика професійних деструкцій соціальних працівників: управлінський аспект. *Проблеми соціальної роботи*. 2013. № 1(2). С. 152–156.
11. Петрович В.С. Шляхи попередження й подолання професійного вигорання фахівців соціально-педагогічної сфери. *Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Серія «Педагогічні науки»*. 2011. № 17. С. 130–135.
12. Попередження професійної деформації поліцейського в умовах стресових ситуацій під час здійснення службових повноважень : метод. рекомендації / Кудерміна О.І. та ін. ; за заг. ред. О.І. Мотляха, Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2021. 68 с.
13. Пряжникова О.Ю. Психологія праці : навчальний посібник. 2012. URL: https://stud.com.ua/5310/psihologiya/profesiyni_destruktsiyi (дата звернення: 09.02.2025).
14. Рогач І.М., Качала Л.О., Погоріляк Р.Ю., Чопей К.І. Культура управління як складова частина менеджменту в охороні здоров'я : навчально-методичний посібник / І.М. Рогач та ін. Ужгород, 2012. С. 15–18.
15. Самкова О.М., Бовдир О.С., Вельдбрехт О.О. Емоційне вигорання як чинник професійної деформації. *Габітус. Серія : Психологія праці*. 2021. Випуск 32. С. 156–159.
16. Чемодурова Ю.М. Спеціально-наукові підходи щодо розуміння сутності категорії «професійні деформації особистості». URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp7/konf3/Chemodurova.pdf (дата звернення: 09.02.2025).